

СВІТЛАНА ШЕПТЬКО, МАРІЯ СМІРНОВА
Маріупольський державний університет

**СЛОВО ЯК ЖАНР ПРОПОВІДІ:
ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ
(НА МАТЕРІАЛІ ПРОПОВІДЕЙ
АРСЕНІЯ (ЯКОВЕНКА),
МИТРОПОЛИТА СВЯТОГОРСЬКОГО)**

**Panegyric as a genre of sermon: pragmatic aspect
(based on the sermons
by the metropolitan Arseniy (Yakovenko) of Svyatogorsk)**

Ключові слова: слово, православна проповідь, стратегії і тактики, лінгвопрагматика, релігійний дискурс

KEYWORDS: panegyric, Orthodox sermon, strategies and tactics, pragmatics, religious discourse

АБСТРАКТ: The paper focuses on a pragmatic study of panegyric as one of the essential genres of Orthodox sermon. It is aimed to study linguistic means representing panegyric strategies and tactics in Russian and Ukrainian. The results of the research of 100 panegyrics belonging to Metropolitan of Svyatogorsk Arseny exemplify linguistic peculiarities, bilingualism being his style determining element. Lots of axiological elements are indicative for his speech; however pseudo dialogue and means of creating comic effect which are inherent for Orthodox sermon are absent. Prevailing topics are war, life in Donbas region, Svyatogorsk Monastery's spiritual activity. The metropolitan of Svyatogorsk Arseny's panegyric avoids appellatives, imperatives, tactics of aggression and fascination; his global strategy is educational as he exemplifies and calls to holiness. The outcome of our investigation proves that the homilist Metropolitan of Svyatogorsk Arseny belongs to adherents of antirhetorical approach to converting, whose speech is devoid of high style, abstractness and rhetoric, and who considers the spiritual image of the shepherd the main guarantee of successful preaching.

Православна проповідь – це первинний центральний мовленнєвий жанр релігійного дискурсу, з якою священнослужитель звертається до віруючих під час богослужіння та якій властиві текстові категорії інформативності, модальності (тональності), оцінки, діалогічності, інтертекстуальності і текстового часу. Православна проповідь характеризується дидактичністю і широкими можливостями впливу на адресата, сприяє формуванню моральних понять.

Існує традиційна класифікація архієпископа Аверкія (Таушева), який у «Посібнику з гомілетики» за формою виділяє чотири жанри проповіді: 1) гомілія, або пояснювальна бесіда, яка ставить своїм завданням пояснення Святого Письма; 2) слово, що бере свій зміст з ідеї церковного року; 3) катехизичне повчання, яке викладає елементарні уроки віри, моралі і богослужіння; 4) проповідь, що зветься публіцистичною, яка відповідає на питання сучасності і вихідною точкою для себе має новітні погляди, модні віяння і хвороби сьогодення (Таушев 2001, 65).

У нашому дослідженні ми будемо розглядати саме слово як жанр проповіді. Твір, який отримав назву «слова», відноситься до числа найбільш ранніх і поширених. Більшість «слів» з давніх часів призначалися для висловлення в самому священному місці – у храмі. З них розвинулася з часом і церковна проповідь. Це, наприклад, «слова» Кирила Туровського на церковні свята (12 ст.). Інші «слова» призначалися для висловлення в інших святкових зібраннях, перед князями (Таушев 2001, 43).

Слово як жанр проповіді не завжди бере свій зміст з ідеї церковного року, як це зазначено у А. Таушева. Слово – тематична проповідь, в якій один який-небудь предмет (тема) розкривається з достатньою обґрунтованістю, переважно в формі логічного міркування. Єдності предмета і стрункості викладу відповідає і мова слова: богословсько-абстрактна або художня. Основними частинами слова є: 1) пояснення; 2) моральний додаток. На підставі Святого Письма, вчення святих отців і теоретичних міркувань розкривається головна думка в поясненні, логічно виводиться моральна настанова. Основна думка слова чітко окреслюється в його початковому тематичному тексті. Висновок як узагальнення або завершальне молитовне звернення до Бога не завжди має місце в слові (Таушев 2001, 82).

Слово як жанр проповіді було досліджено у роботах О. М. Буранка (на матеріалі слів Ф. Прокоповича, 18 ст.), Л. В. Єгорова (проповідницькі слова Джона Донна, 20 ст.), М. К. Парамонова (жанр надгробного слова, 18 ст.), Ч. Куссе (на матеріалі «Живого слова» арх. Амвросія Ключарева, 19 ст.), Д. С. Ліхачева (на матеріалі поезики давньоруської літератури), але робіт, присвячених слову як жанру православної проповіді 21 столітті на матеріалі виступів український священників не представлено, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є слово як жанр проповіді. Предметом дослідження виступають мовні та мовленнєві репрезентації стратегій і тактик слова як жанра проповіді. За матеріал дослідження оберемо 100 виступів з 2002–2017 р. митрополита Арсенія (Яковенко) (р.н. 1968) – архієрея Української православної церкви Московського патріархату, архієпископа Святогорського, вікарія Донецької єпархії, намісника Свято-Успенської Святогорської Лаври. Свято-Успенський Святогірський чоловічий монастир є значним

духовним центром православної пастви Східної України, Слобожанщини, Подоння та Кубані, заснований у 14 столітті та розташований на високому крейдяному правому березі Сіверського Дінця.

Слово митрополита Арсенія (Яковенко) представлене двома мовами – українською та російською й композиційно складається зазвичай із шести частин (зачину, вступу, інформативно-оповідної частини, інтерпретувальної частини, висновків, закінчення), які відрізняються одна від одної як у плані змісту, так і в плані вираження.

Для зачину та вступу характерний традиційний стійкий фразеологізований початок – посвята Богові (в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа), привітання, побажання, зазначення тематики православної проповіді. Основна частина православної проповіді репрезентує поєднання наративно-аналітичного змісту.

Во имя Отца, и Сына, и Святого Духа! Христос Воскресе! Ваши Высокопреосвященства, Ваши Преосвященства, всечестные отцы игумены и матушки игумении, боголюбивые братия и сестры!

Далі надамо типову схему тематичного розгортання інформативно-оповідної та інтерпретувальної частини проповіді. Т.В. Іцкович при аналізі православної проповіді пропонує виділити духовну та предметну теми, остання поділяється на ситуативну, профанну та предметно-сакральну. Змістове ядро тексту формують духовна і близька до неї предметно-сакральна теми; профанна – допомагає створити певну інтонацію повідомлення, а ситуативна виконує роль композиційної рамки (Іцкович 2013, 53). У проповідях митр. Арсенія спочатку вводиться ситуативна предметна тема, яка вказує на привід виголошення саме цієї проповіді:

Начиная писать слово о послушании, я осознал, какая глубокая тема должна быть раскрыта для людей слушающих, и, самое главное, чтобы мною прочитанное помогло бы всем нам задуматься и по-живому воспринять слова: послушание, смирение с осознанием того, как порой мы пренебрегаем этими основами не только монашеской, но и вообще духовной и добродетельной жизни.

Потім реалізується предметно-сакральна тема, заснована на текстах Святого Письма і богослужбових книг, оповідання про реальні події з життя Ісуса Христа і святих:

Потрясающий пример добродетели послушания, смирения для нас оставил Сам Господь Иисус Христос. Будучи Богом Словом, Он, Всепремудрейший Творец, по воплощении Своем живет в послушании у земных родителей: Божией Матери и мнимого отца – праведного Иосифа Обручника.

Після тематичного опрацювання предметно-сакральної теми здійснюється перехід до духовної теми – тлумачення глибинного сенсу проголошених подій:

Поступая подобным образом, мы следуем голосу Бога Отца на Фаворе: Сей есть Сын Мой возлюбленный, о Немже благоволих, Того послушайте (Мф. 17:5). С послушания начинается и духовное преобразование человека.

Профанна тема є факультативною і в логічній структурі тексту використовується як аргумент або ілюстрація до аргументу:

Когда-то духовник мне сказал: «Когда приходит помысел сравнить себя с кем-то, то сравнивай не с худшими, а с лучшими, и придешь в правильное понимание своего внутреннего человека». Вот почему так важно чтение житий святых на монастырских трапезах.

Закінчується проповідь композиційним блоком, у якому зливаються воєдино духовна і ситуативна теми. Різниця таких комплексів приводить до композиційної варіативності проповідей (Ипатова 2004, 14):

Непослушание рождает страшные последствия и деградацию духовной жизни монаха. Непослушание является причиной разрыва духовной связи между чадом и духовником, а через духовника с Богом, по ранее приведенным словам старца Ефрема Ватопедского.

Для висновків характерні такі мікрожанри: заклик, побажання, обіцянка, молитва і їх різне комбінування:

заклик:

И в сегодняшний день, братья и сестры, помните, что у Бога нет мёртвых – у Бога все живы. Держитесь и вы жизни в Боге, жизни по совести, жизни по правде Божией, тогда Господь и нас не оставит.

побажання:

В заключение своего слова я хотел бы тем из присутствующих, кто пожелал бы более глубоко открыть для себя тему смирения и послушания и ценности этих добродетелей, предложить для чтения книгу протоиерея Вячеслава Тулупова «Одеяние Божества», а также книги «Ефрем Катунский» и «Блаженный послушник» об этом же старце.

МОЛИТВА:

Схиляюся нині до ваших святительських стоп і прошу молитовно підтримати моє недостойнство.

різне комбінування:

Простите, помолитесь и благословите.

Композиція проповіді будується з урахуванням жанрово-типової авторської інтенції (Савин 2009, 67). Комунікативна взаємодія у релігійному дискурсі отримує адекватну реалізацію в дискурсивній стратегії – це глобальна комунікативна інтенція мовця в межах певного дискурсу та її мовленнєва об'єктивізація (Салахова 2013, 45). Стратегічна мета проповідника – повернути людину у православну віру, змінити її світогляд відповідно до догматів та канонів православної доктрини, передовсім, моделі її поведінки. Глобальна стратегія православної проповіді – фідейстична, яка ставить своєю метою привести людину до віри.

Глобальну стратегію тексту розглядають на структурному, семантичному та прагматичному рівнях (Фролова 2009, 5; van Dijk 1997, 74).

Структура мовних засобів реалізації глобальної фідейстичної стратегії православної проповіді подана як стандартними, так і нестандартними синтаксичними конструкціями, а саме, номінативними, еліптичними, незавершеними, перерваними реченнями, а також експлікаційними утвореннями: перервані речення:

А святость нашей жизни пускай соответствует его названию, потому что – что такое святость? – говорят святые отцы, – святость – это постоянство в добре. Вот и всё¹.

повтори, апелятивні елементи:

Мы не возмущались, братья и сестры, когда живых родителей сдавали в дома престарелых их дети. Мы не возмущались, когда с одобрения родителей и мужей жены делали аборт, убивая своих детей. Мы не возмущались, когда война шла духовная в нашем Отечестве.

¹ Характерною рисою побудови речень у проповіді є використання риторичних питань, що служать для формулювання проблем, вираження ставлення до явищ, а також являють собою прийоми реалізації псевдодіалогу: *Некоторые спросят, почему? Ответ прост. Святые отцы говорят, что...*

вставні розмовні елементи:

Если бы мы так поступали, глядишь, очень многое было бы в нашем Отечестве, в наших семьях и в наших душах по-другому.

При переході до семантичного рівня слід зазначити, що у роботі ми розглядаємо семантику у загальному плані як сукупність змісту та значення. Це передбачає, передовсім, а н а л і з предметного змісту православної проповіді шляхом встановлення тих т о п о с і в, що реалізовані в текстах православних проповідей, задля подальшого виділення спеціальних стратегій досліджуваного жанру. Топос мислиться в мовознавстві як категорія функціональна, позачасова опора для розгортання тексту. На семантичному рівні втілення фідеїстичної стратегії православної проповіді митрополита Арсенія реалізовано наступні топоси:

спасіння:

Святость – это постоянство в добре, святость – это стремление к добру, святость – это жизнь по совести.

гріх:

[...] действовать милосердию Божию в мире мешает только наша греховность, нераскаянность и наша беспечность.

Бог, Богородиця, святі:

Ради тех, кто «не так» живет, Божия Матерь до сих пор избавляет нас от многого зла.

молитва:

Схиляюся нині до ваших святительських стоп і прошу молитовно підтримати моє недостойнство.

християнські чесноти:

Не делай другому того, чего себе не желаешь. Если бы мы так поступали, очень многое было бы в нашем Отечестве, в наших семьях и в наших душах по-другому.

православні свята:

Она здесь Игуменя, Она здесь Хозяйка, и всякий, кто приходил сюда и хотел остаться, он молился Матери Божией, прося у Неё благословение [...].

війна:

Война является закономерным следствием поражения народа на поле брани духовной.

вітчизна:

В наше время многие желают мира, скорейшего прекращения войны, и при этом не замечают, что бедствие народа Украины началось гораздо раньше вооруженного противостояния.

святі гори:

Дай, Боже, братья и сестры, чтобы обитель сия, чтобы дорогая наша Святогорская Лавра стояла до скончания века, чтобы она совоскресла всеми своими старцами, насельниками в День страшный пришествия Христова.

Після розгляду реалізації основних топосів на наступному етапі аналізу вбачаємо за необхідне виявити усі змістові модальні елементи, що наявні в реалізаціях фідеїстичної стратегії православної проповіді митр. Арсенія. Змістові модальні елементи представляють функціонально-семантичну мовну категорію, яка втілює ставлення до предмета розмови (топосу) та визначається як топосний модус (Романов 1995, 82). Ці елементи виявлено з урахуванням типів модальності (аксіологічна, епістемічна, алетична, деонтична, волітивна, верифікативна) (Романов 1995, 82; Фролова 2009, 238). Результати аналізу дозволили виокремити такі змістові модальні елементи православної проповіді.

Аксіологічні елементи – у проповідях митрополита Арсенія вони представлені прикметниками позитивної та негативної оцінки: *братовбивчий, безумний, агресивний* тощо.

Епістемічні елементи – до засобів вираження епістемної модальності (від грецьк. *episteme* – знання) фідеїстичної стратегії належать такі, як: модальні дієслова, а також вербативи, що здатні передавати різний рівень впевненості (*спричиняти, знати, возвіщати, осягати, свідчити, проповідувати* тощо), іменники (*Богопізнання, літописець, вірування, свідчення*), прикметники (*секуляризований, невідомий, непізнаний* тощо), прислівники (*подумки, головним чином, звичайно, певно, недарма*), вирази *несомненно знаем, что..., ми віримо, що...* (Ільченко 2002, 3). До епістемічних елементів також

зараховують ті засоби, що об'єктивують ставлення мовця до повідомлюваного, як до відомого/невідомого, доведеного/недоведеного, наприклад:

Мы видим, что Господь дает молитву молящемуся.

Алетичні елементи – алетична модальність характеризує висловлення з погляду вираження в ньому ставлення повідомлення до дійсності як можливого/неможливого, необхідного/не необхідного та об'єктивується за допомогою модальних дієслів, прислівників, прикметників, що передають вірогідність (Goffman 1967, 82), наприклад:

Ведь настоящая любовь стремится, чтобы не мне «любимому», а всем вокруг меня было хорошо, а это невозможно без сердца сокрушенна и смиренна.

Деонтичні елементи були ґрунтовно простудійовані вченими-лінгвістами (Рябих 2014; Савельєва 2011; Шаля 2011). У дослідженні, присвяченому науковому дискурсу, О. І. Шаля (2011) зазначає, що «індикатори деонтичної модальності містять імпліцитне компаративне значення, яке реалізується через зіставлення адресатом інформації, що міститься у реченні, із фоновими знаннями для адекватного декодування змісту, і передають дієслова у наказовому способі, які апелюють до уяви адресата» (*увіть* тощо); до розумових здібностей (*прослідкуємо*), а також слугують настановою, порадою, рекомендацією (*зрозумійте*). У реалізаціях православної проповіді елементи деонтичної модальності реалізуються імперативними дієсловами, що передають заклик, пораду, настанову та апелюють до уяви й розумових здібностей адресата. У свою чергу митрополит Арсеній частіше за все не уникає використання імперативів, натомість він наводить ілюстративні приклади або від першої особи множини нагадує пастві, де можна прочитати у святих отців про те чи інше явище:

В житии преподобного Иоанна Затворника Святогорского мы читаем, как долго и всесторонне испытывал его смирение преподобный архимандрит Арсений.

Волітивні елементи у реалізаціях православної проповіді представлені дієсловами, які передають бажання (*хотілося б, сподіваймося, дай Боже*), наприклад:

Дай їм Боже покаяння, щоб вони прийшли в себе.

Верифікативні елементи у реалізаціях православної проповіді втілюються засобами, що сприяють обґрунтуванню істини, наприклад:

У меня Бог в душе», но этим поведением вы показали, что вы истинные христиане, потому что в вас добро живёт.

Реалізація фідеїстичної стратегії православної проповіді також досягається сукупністю мовленнєвих актів, а саме, репрезентативів, директивів, експресивів, комісивів, декларативів, а також фатичних метакомунікативів (Gumperz 1982, 108). Текстуальні елементи представлені сімома смисловими класами – поєднання і логічна послідовність ідей, парафраз і накладання, причиновість, контраст і зіставлення, обмеження, припущення (достовірне твердження), питання. Інтерперсональні мовні засоби реалізації фідеїстичної стратегії подані апроксиматорами, засобами передачі деперсоналізації, персоналізації, емоційно-експресивними засобами (тропи, засоби передачі емфази):

антитеза:

И в сегодняшний день, братья и сестры, помните, что у Бога нет мёртвых – у Бога все живы.

порівняння:

Недаром, братья и сестры, сегодняшние такие шествия торжественные проходят не только в нашем Отечестве – удивительно было бы, если бы в нашем Отечестве их не было, – они проходят и в Болгарии, они проходят и в Польше, они проходят в той же Германии.

Загальні дискурсивні стратегії у проповідях митрополита Арсенія представлені стратегіями нарації, контактуючою, інформувальною, пояснювальною, закличною, стверджувальною, оцінювальною. Спеціальні дискурсивні стратегії включають обрядову, молитовну, сповідальну, аргументуючу, виховальну, стратегію релігійної ідентифікації та викриття.

В и х о в а л ь н а с т р а т е г і я, що превалює у його виступах, має своєю метою показати ідеал, до якого людина повинна прагнути, позначити мету життя, за для якої треба жити:

Я згадав слова святішого Патріарха Павла Сербського: «Не ми вибираємо час, в який нам родитись; не ми вибираємо державу, в якій нам родитись; не ми вибираємо народ, серед якого довелось родитись, але нам вибирати в цей час, в цій державі, серед цього народу, чи бути нам людьми, чи нелюдьми.

Таким чином, нами було розглянуто слово як жанр проповіді, та його композицію, проаналізовано мовні та мовленнєві репрезентації стратегій і тактик слова митрополита Святогорського Арсенія (Яковенка) на структурному, семантичному та прагматичному рівнях. Виявлено, що особливістю

проголошення слова митрополитом Арсенієм є його білінгвізм, при проголошенні проповіді російською мовою зустрічаються українізмами і навпаки:

Перед Борисполем невеличка група людей зібралась протестувати. Це безуміє.

Слово проповідника відрізняється великою кількістю аксіологічних елементів, натомість, елементи псеводіалогу та засоби створення гумористичного ефекту, притаманні жанру православної проповіді, переважно відсутні. Домінантними топосами виступають теми війни, життя людей у Донбасі та ролі Святих Гір у становленні духовності народу. Слово митрополита Арсенія не властиві заклики, імперативи, тактики агресії та фасцинації, натомість, він здебільшого глобальною стратегією своїх звернень до пастви ставить виховальну, наводячи приклади святості та закликаючи до неї.

Отже, можна зробити висновок, що митрополит Арсеній як гомілет більше належить до прихильників антириторичного напрямку, які привертають до Церкви не високим стилем мовлення, абстрактністю та риторичними прийомами, а своїм життям і простим словом і бачить головну умова успіху проповідництва в духовному образі пастиря.

Бібліографія

- ТАУШЕВ, А. (2001), Руководство по гомилетике. Москва.
- ЛЬЧЕНКО, О. М. (2002), Етикетизація англо-американського наукового дискурсу. Київ.
- ИПАТОВА, С. Н. (2004), Церковно-проповеднический стиль русского языка XIX века. Вологда.
- ИЦКОВИЧ, Т. В. (2013), Категория темы в тексте жития. Волгоград.
- Проповеди митрополита Святогорского Арсения (Яковенко). В: <<http://svlavra.church.ua/proovedi/>> [доступ 7.08.2017].
- РОМАНОВ, А. А. (1995), Говорящий лидер в деловом общении. Москва.
- РЯБИХ, Л. М. (2014), Лекція як жанр американського академічного дискурсу. Харків.
- САВЕЛЬЕВА, М. В. (2011), Языковые свойства процессуальных единиц с императивной семантикой. Челябинск.
- САВИН, Г. А. (2009), Коммуникативные стратегии и тактики в речевом жанре современной православной проповеди. Москва.
- САЛАХОВА, А. Г.-Б. (2013), Конфессиональная языковая личность: коммуникативные стратегии и тактики. Челябинск.
- ФРОЛОВА, І. С. (2009), Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі. Харків.
- ШАЛЯ, О. І. (2011), Категорія порівняння у мові науки: функціональні, когнітивно-дискурсивні та лінгвокультурні параметри (на матеріалі англо-американських статей у галузі електроніки). Київ.
- DIK, VAN, T. (1977), Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London.
- GOFFMAN, E. (1967), Interaction rituals: essays on face-to-face behaviour. New York.
- GUMPERZ, J. J. (1982), Discourse Strategies. Cambridge.